

Костянтин СІГОВ

ОПІР «ТЕРОРИСТИЧНИЙ ГІПОТЕЗІ»
ПРО ЛЮДИНУ –
ЛЕЙТМОТИВ ФІЛОСОФІЇ Х. АРЕНДТ

1. Ключова проблема

Уможливлення нетоталітарного світу залежить від того, чи вдасться спростувати *нелюдяну* гіпотезу про людину. Чи вдасться - всупереч експериментам, які проводяться над нею, - відшукати корені її правдивої природи і свободи. Ця центральна проблема практичної філософії Ханни Арендт у формулюванні Поля Рікера звучить так: «...які бар'єри і які ресурси протиставляє становище людини терористичній гіпотезі про безмежну пластичність людини-маси, котрою тоталітарна система підмінює людину, що займає певне становище і належить до певної верстви»¹. Опір «терористичній гіпотезі» про людину - наскрізний лейтмотив філософії Ханни Арендт.

Траєкторія досліджень Ханни Арендт (1906-1975) на тлі філософської думки XX століття доволі незвична: від «Джерел тоталітаризму» через нетрі війни та політики вона торує шлях до фундаментальної філософії людини («Становище людини») і заглиблюється у переосмислення ку льу ри та історії («Між минулим і майбутнім»)². На різних етапах цієї спіралі Х. Арендт крок за кроком аналізує тоталітарні спроби контролювати людину за допомогою ідеології й терору. Тоталітарна система робить «зайвою» людину та її особистісні прояви; санкцію на це дає ідеологічна система, що блокує поняття особистості.

Що може цим системам практики й теорії протиставити практична філософія? Це запитання - по цей бік тоталітарного досвіду - віднині стає непорушним горизонтом філософської думки.

2. Школа Ханни Арендт

Монументальна праця Ханни Арендт «Джерела тоталітаризму» (1951) започаткувала особливий масив літератури, який утворив за проминути півстоліття розлогий «тоталітарний наратив». Означення

й тематика цього напрямку беруть початок із «Джерел тоталітаризму» в тому типологічному сенсі, в якому «утопічний наратив» походить від «Утопії» Томаса Мора. Попри всю відмінність дистанцій, що віддаляють нас від цих двох книг, ми вже можемо провести аналогію між їхньою «породжуючою», генеративною здатністю. Межу цієї структурної аналогії окреслює очевидний змістовий контраст поміж утопічним «позитивом» і тоталітарним «негативом». Стикання цих крайнощів позначене перетином антиутопічного вектора з антитоталітарним.

Після розпаду СРСР «тоталітарний наратив» на Заході поповнився чималими томами: «Радянська трагедія» Мартіна Маліа³, «Марксизм і стрибок у царство свободи» Анджея Валіцького⁴, «Минуле однієї ілюзії» Франсуа Фюре⁵, «Чорна книга комунізму»⁶ та багатьма іншими. Усі вони звертаються до обговорення основних тез «Джерел».

Анджей Валіцький так пише про генеалогію своїх ідей: «...найбільший теоретик тоталітаризму Ханна Арендт була водночас автором терміна "детоталітаризація". Тобто вона стверджувала, що радянський тоталітаризм не пережив смерті Сталіна, що хрущовська "відлига" була не лише перехідною політичною кризою, але й початком "автентичного, хоча й зовсім неоднозначного процесу детоталітаризації", і що Радянський Союз шістдесятих років "не можна вже називати тоталітарною державою у точному значенні цієї дефініції"»⁷.

Віддавши належне Ханні Арендт як найвизначнішому філософському критику тоталітарної системи, А. Валіцький підкреслює пріоритет її школи: «...те, що з-поміж усіх советологічних шкіл, які змагаються між собою, "тоталітарна школа" зробила найбільший внесок у з'ясування трагічних наслідків "стрибка у царство свободи", - просто факт»⁸. Але значення автора «Джерел тоталітаризму» не зводиться тільки до ролі засновниці «тоталітарної школи». Що вирізняє концепцію Х. Арендт від пізніших дослідників наслідку «стрибка» людства до Kingdom of Freedom?

3. відмінність: тема "нового народження"

На відміну від більшості праць, що примножили «тоталітарний дискурс» на зламі XX і XXI століть, Ханна Арендт не обмежила поле опису соціально-політичними вимірами. Головний напрям її аналізу - фундаментальна антропологія.

Підсумовуючи «спадщину беззаконня», Х. Арендт пише: «Конкретне буття окремої особи, побачене на тлі фіктивної реальності

загального й універсального, згортається в нікчемно малу величину або втоплюється в струмені динамічного руху найзагальнішого. У такому струмені відмінність між цілями й засобами випаровується разом з особистістю, а результатом виявляється жахлива аморальність ідеологічної політики»⁹. Перетворення на «нікчемно малу величину» конкретного буття людини - не побічний результат ідеократії, а її основна відправна точка.

Спростуванню цієї першої аксіоми нелюдських систем Х. Арендт присвятить всі свої наступні книги. Але ця провідна тема виразно окреслена вже в останніх словах її «Джерел»: «Починання, перш ніж стане історичною подією, є найвищою здатністю людини; у політичному сенсі воно ідентичне людській свободі. "Initium ut esset

сказав Августин¹⁰. Таке починання забезпечується кожним новим народженням ("newbirth"); воно й справді - у кожній людині»¹¹.

Це підсумкове висловлювання дивує й дивуватиме багатьох читачів антитоталітарної епопеї. Воно з'являється несподівано, на перший погляд - майже не підготовлене розлогим масивом усього попереднього тексту, точніше - на різкому контрасті до песимізму детального опису «антропологічної катастрофи» ХХ століття.

Та чи не залишається цей перший погляд поверховим? Парадокс, до якого ми повертаємо увагу читача, запрошує перечитати "Джерела". Вдумливе перечитування книги Х. Арендт - шанс нових посттоталітарних поколінь. Нитку, яку мислитель дає читачу в останніх словах тексту, важливо прослідкувати й у інших місцях її тканини: "Позитивні закони за конституційного правління призначені для позначення межі налагодження каналів зв'язку між людьми, чий спільноті постійно загрожують нові люди, народжені в ній. Із кожним новим народженням у світ приходить новий початок і постійно постає новий *світ* (Курсив мій. - К.С.)"¹².

4. Vita activa i vita nova

Як розуміє мислитель цей початок життя людини, її "нове народження"? Кожен вчинок людини, все її діяльне життя - *vita activa* - є, згідно із Х. Арендт, "відповіддю на акт народження". "Із погляду філософії, - читаємо в праці "Про насильство" (у відлунні, також, книги "Vita activa"). - дія становить відповідь людини на сам факт її народжуваності"¹³. Таким чином, уся практична філософія Х. Арендт ставиться під знак "нового народження" - класичної дантівської теми *vita nova*¹⁴.

Але парадокс думки Х. Арендт - можливо, ключовий парадокс усієї її філософії людини - полягає в тому, що тема *vita nova* залишається прихованим джерелом її думки, її "потаємним скарбом". Темою Августина про створення людини завершено "Джерела тоталітаризму", але замість прямої експліцитної розробки цієї теми, замість книги *Vita nova*, Арендт пише книгу *Vita activa*, де зв'язок між "новим народженням" і "новим життям", скоріше, поміж рядків, аніж в основному тексті...¹⁵.

Глибина цього парадокса відкривається нам у книзі "Між минулим та майбутнім": "Учасники європейського Опору не були ані першими, ані останніми з тих, хто втратив свій скарб. Історію революцій - від літа 1776 року у Філадельфії та літа 1789 року в Парижі й аж до осені 1956 року в Будапешті, - яка в плані політики відбиває найістотніші події новітньої доби, можна було б розповісти в алегоричній формі як казку про стародавній скарб, який за найрізноманітніших обставин раптово й несподівано з'являється і знову зникає за всіляких загадкових обставин. Існує, певна річ, багато поважних причин вважати, що цей скарб ніколи не був реальністю, а лише міражем, що ми маємо тут справу не з чимось субстанціональним, а з примарою, і найголовнішим аргументом на користь цього припущення є той факт, що цей скарб досі залишається безіменним. А чи існує щось таке, не в космічному просторі, а в нашому світі земних людських справ, що не мало б бодай навіть імені?"¹⁶. У термінах цієї праці нашу гіпотезу про ключовий парадокс думки Х. Арендт сформуємо у вигляді питання: чи є нове життя - *vita nova* - забутим іменем того "втраченого скарбу", з яким пов'язані "найістотніші події новітньої доби" (від американської та французької революцій у XVIII ст. до європейського Опору в XX ст.)?

Оксфордська "Енциклопедія політичної думки" підкреслює важливість цієї концепції Ханни Арендт: "На противагу загально-прийнятій тогочасній концепції стосовно того, що метою будь-якої політики є підвищення життєвого рівня, Арендт ще раз утверджує те, що вона називає "втраченим скарбом" революційної традиції, який поставав у переможних революціях, а згодом забувався, - так зване "громадянське щастя" включення до вільної політичної діяльності поряд зі своїми товаришами"¹⁷. Еманюель Левінас окреслить цей "втрачений скарб" як етико-екзистенційний простір "між нами"¹⁸.

5. До переосмислення Європейського Опору

"Укорінення" Сімони Вейль і "Джерела тоталітаризму" Ханни Арендт - ці дві видатні книги є віхами філософської історії Європейського Опору, його екзистенційними свідками й учасниками не меншою мірою, ніж його філософським аналізом¹⁹.

Згідно з Полем Рікером, головний тезис Х. Арендт такий: "можливість існування світу нетоталітарного належить шукати в ресурсах опору й відродження, що їх становище людини як таке містить у собі". Поль Рікер справедливо характеризує як "книгу опору" не тільки "Джерела тоталітаризму", а й наступні праці Х. Арендт із філософської антропології: "Співвідношення між "Становищем людини" та "Джерелами тоталітаризму" стало наслідком зворотної постановки питання, порушеного тоталітаризмом; якщо гіпотеза "все можливо" веде до тотального зруйнування, якими є бар'єри та які ресурси протиставляє саме становище людини цій терористській гіпотезі? Отже, "Становище людини" належить читати як книгу опору й відбудови"²⁰ (Курсив мій. - К.С.). Книга "Між минулим і майбутнім" також, додамо, змістовно розширює обрії аналізу "опору й відбудови". Та чи не залишається цей аналіз у тіні того, що ми назвали "тоталітарним наративом"?

Із чого починається філософія опору "тиранії і речам, гіршим за тиранію"? Куди веде бентежна думка про втрачений "скарб" руху Опору, про розрив поміж рівнем *практики* конкретних учасників тих подій і рівнем *осмислення* подій європейського Опору? Забування їх - жорстока плата за брак розуміння й осмислення, а ще - волі зрозуміти, описати й перетворити на "зафіксоване і нетлінне"²¹. Але ж Рікер висловлює надію: "якщо близьке - це забуте, то є такі збудливі обставини, коли забуте стає близьким..."²².

У рамках цієї стислої післямови до українського перекладу "Джерел тоталітаризму" я намагався тільки окреслити контекст практичної філософії Х. Арендт і висунути питання про глибокий парадокс її думки. Проясненню їх може сприяти широке обговорення нових українських перекладів книг Ханни Арендт "Джерела тоталітаризму" і "Між минулим та майбутнім"²³.

ПРИМІТКИ

1. Філософію Ханни Арендт, американського мислителя німецького походження, українському читачеві відкрив Поль Рікер. Привернув увагу його глибокий аналіз шляху Х. Арендт у статтях «Від філософії до політики», «Влада і насильство» та в

передмові до французького видання «Становища людини». Три статті про політичну філософію Х. Арендт відкривають книгу: *Поль Рікер*. Навколо політики. – К.: Дух і літера, 1995. – С. 9–66.

2. *Поль Рікер*. Навколо політики. – К.: Дух і літера, 1995. – С. 10.

3. *Martin Malia*. The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia, 1917–1991. The Free Press, 1994.

4. *Andrzej Walicki*. Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom. The Rise and Fall of the Communist Utopia. – The Board of Trustees of the Leland Stanford Junior University, 1995.

5. *François Furet*. Le passif d'une illusion. Editions Robert Laffont, S. A., Paris, 1995.

6. Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Черной книги коммунизма» / Сост. С. Кройцбергер, И. Маннтойфель, А. Штейнингер, Ю. Унзер / Пер. с нем. – К.: Оптима, 2001. – 195 с.

7. *Анджей Валицький*. Марксизм і стрибок у царство свободи. Історія комуністичної утопії. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 1999. – С. 454.

8. Там само, с. 455.

9. *Hannah Arendt*. The Origins of Totalitarianism. – A Harvest Book, New York, 1979, p. 479.

10. *Augustinus Aurelius*. De Civitate Dei. 12. 20.

11. *Ханна Арендт*. Джерела тоталітаризму. – К.: Дух і літера, 2002. – С. 532–533.

12. *Ханна Арендт*. Джерела тоталітаризму. – К.: Дух і літера, 2002. – С. 518.

13. *Ханна Арендт*. Про насильство. – цит. за кн.: *Поль Рікер*. Навколо політики. – С. 24.

14. *Данте Аліґ'єрі*. Vita nova. – К.: Дніпро, 1965.

15. Див. укр. пер.: *Ханна Арендт*. Становище людини. – Львів, Вид-во «Літопис», 1999.

16. *Hannah Arendt*. Between Past and Future. – The Viking Press, New York. – Укр. пер. цієї книги «Між минулим та майбутнім» готується до друку видавництвом «Дух і літера».

17. Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2000. – С. 22.

18. *Емануель Левінас*. Між нами. Дослідження думки-про-іншого. – К.: Дух і літера, Задруга, 1999. – 312 с.

19. Компаративне дослідження цих праць – плідне поле для глибшого осмислення різноманітних форм опору в СРСР; див.: Сігов К.Б. Інша сила іншої правди // *Вейль Сімона*. Укорінення. Лист до клірика. – К.: Дух і літера, 1998.

20. *Поль Рікер*. Навколо політики. – К.: Дух і літера, 1995. – С. 49–50.

21. *Михайлина Коцюбинська*. Зафіксоване і нетлінне. – К.: Дух і літера, 2001.

22. *Поль Рікер*. Навколо політики. – К.: Дух і літера, 1995. – С. 27.

23. До згаданих праць Поля Рікера додамо інші важливі книги бібліографії про Ханну Арендт: *Canovan, M.*: The Political Thought of Hannah Arendt. London: Dent, 1974; *Kateb, G.*: Hannah Arendt: Politics, Conscience, Evil. Oxford: Martin Robertson, 1984; *Parekh, B.*: Hannah Arendt and the Search for a New Political Philosophy. London: Macmillan, 1981; *Young-Bruehl, E.*: Hannah Arendt: for Love of the World. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1982.